

# نگاهی به وقف کتاب در اسلام و ایران و تاثیر آن بر حفظ نسخه های خطی و تقویت فرهنگ اهداء کتاب

## چکیده

یکی از دلایل شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی تجلی روحیه احسان و نیکوکاری، نועدوستی و خیرخواهی در قالب سنت حسنه وقف و انجام امور خیریه و عام المنفعه است. وقف کتاب از همان آغاز صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شماره صدقه جاریه و باقیات الصالحات به حساب می آمده است و پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانگی یاد و خاطره واقف را به همراه داشته است. وقف کتاب شاید رایج ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه های مربوط به کتاب آگاهی های تاریخی بسیاری استفاده می شود و نشر آن ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد. علاوه بر این که، این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده ای در پیدایش کتابخانه های گوناگون داشت، بیشتر کتاب های خطی اسلامی موجود در کتابخانه های جهان، نتیجه همین عمل خدایسندانه بوده است. در این نوشتار به تاریخچه وقف کتاب در جهان اسلام، آراء فقهای اسلام در مورد وقف مصاحف و کتب، انگیزه های وقف کتاب، انواع وقف کتاب به همراه نمونه هایی از وقف کتاب به کتابخانه ها، همچنین به نقش وقف در حفظ کتاب های خطی و تاثیر وقف بر اهدا کتاب می پردازیم.

## مقدمه

جوامع امروزی علی رغم تمام تلاش های انجام شده در جهت تامین رفاه مردم دچار مشکلات فراوانی در ابعاد گوناگون زندگی هستند. آلودگی های زیست محیطی، بزه کاری های اجتماعی، اختلافات خانوادگی ناشی از فقر، عقب ماندگی علمی و آموزشی و نادیده گرفتن حقوق زنان و کودکان، تجاوز به حقوق فردی و اجتماعی مردم و تلاش برای تقدیس خشونت و برافروختن جنگ های خانمان سوز، بیماری های مزمنی هستند که بشریت را به رنج و زحمت انداخته اند. قوانین موجود و منابع و اعتبارات مالی دولتی برای علاج این بیماری ها و مبارزه با این ناهنجاری ها به هیچ وجه کافی به نظر نمی رسد. همدلی ملت ها و دولت ها و حاکمیت یک اراده پولادین ملی بر پایه معتقدات دینی می تواند نابسامانی ها را از بین برده و بستری مناسب و فضایی آرام برای یک زندگی انسانی که در آن حرمت انسان ها نگه داشته شود، فراهم کند.<sup>[1]</sup> اکنون که نقش سازمان های غیردولتی و تشکل های داوطلب مردمی در حل مشکلات اقتصادی و اجتماعی جامعه مورد توجه صاحب نظران و دولت ها قرار گرفته است، شناخت و احیای مجدد فرهنگ تمدن اسلامی و عناصر و عوامل تشکیل دهنده آن در وضعیت کنونی مسلمانان از اهمیت ویژه ای برخوردار است. یکی از دلایل شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی تجلی روحیه احسان و نیکوکاری، نوع دوستی و تعاون، یارگیری و خیرخواهی در قالب سنت حسنه وقف و انجام امور خیریه و عام المنفعه است. نهاد غیردولتی وقف از نظر اجتماعی یکی از شاخص های توسعه، پیشرفت و رفاه جامعه است؛ زیرا طبق اصول و موازینی که برای موقوفات در نظر گرفته شده ثروت های جامعه از طبقه ای به طبقات دیگر انتقال پیدا می کند. با وقف از حالت مالکیت خصوصی به مالکیت عمومی تبدیل می گردد و از بهره و منافع موقوفات زمینه های ترویج فرهنگ و معارف اسلامی، توسعه علم و دانش و بهداشت و تامین اجتماعی و رفاه عموم مردم به ویژه محرومین فراهم می گردد و با عنایت به تنوع مصارف موقوفات تقریباً می توان گفت تمام نیازهای روز جامعه می تواند از طریق این تشکل مردمی و دینی تا حد زیادی برطرف گردد.<sup>[2]</sup> در طول تاریخ، اوقاف نقش مهمی در حیات جوامع اسلامی در امور خیریه و در عرصه بهداشتی و درمانی، فرهنگی و پشتیبانی جبهه و جنگ داشته است.

[3] وقف کتاب شاید رایج ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه های مربوط به کتاب آگاهی های تاریخی بسیاری استفاده می شود و نشر آن ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد.

وقفنامه ربع رشیدی (بزرگ ترین وقفنامه جهان اسلام) به قلم خواجه رشید الدین فضل الله وزیر دانشمند دربار ایلخانان نشانگر نقش وقف در ایران و جهان اسلام است. [4]

### تاریخچه وقف کتاب در جهان اسلام

وقف کتاب از همان آغاز صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شماره صدقه جاریه و باقیات الصالحات به حساب می آمده است و پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانگی یاد و خاطره واقف را به همراه داشته است.

در آیات و روایات فراوان و به خصوص توصیه های مؤکد پیامبر اسلام و پیشوایان دین همیشه مسلمانان به انجام اعمال صالحه، دادن صدقه به نیازمندان و مستمندان در راه [[خدا]]، کوشش در برطرف کردن حوائج مادی و معنوی مسلمانان و سبقت در انجام امور خیر تشویق شده اند. به همین دلیل وقف کتاب که ارتباط تنگاتنگی با نظام عمومی وقف در اسلام داشت و عملی بسیار پسندیده بود به شدت مورد توجه عموم پیروان اسلام قرار گرفت، به صورتی که علما، دانشمندان، خلفا، سلاطین، وزرا، امرا، تجار، نیکوکاران و به ویژه مؤمنان و پارسایان و به خصوص کتاب دوستان و علاقمندان به پیشرفت علمی و فرهنگی مسلمانان در این راه از یکدیگر سبقت می گرفتند و زمین ها، ساختمان ها، باغ ها، اثاثیه، تجهیزات و مجموعه های ارزشمند آثار و تالیفات علما و دانشمندان اسلامی را به کتابخانه ها وقف می کردند تا مورد استفاده عموم مسلمانان قرار گیرد.

هر یک از پیروان اسلام که به سرنوشت علمی، فرهنگی و معنوی جامعه اسلامی علاقه داشت به اندازه استعداد و به قدر امکان خویش به این کار که از باقیات الصالحات و سنت های حسنه بود اقدام می کرد و به این عمل خیر افتخار می نمود و قربته الی الله و به خاطر رضای الهی در راه حفظ آثار علما و رساندن آن به نسل های آینده و کمک به پیشرفت جامعه اسلامی از هیچ تلاشی مضایقه نمی کرد. از این رو بسیاری معتقدند که عمل وقف کتاب تنها عنصر مؤثر در تکوین و ایجاد کتابخانه های عمومی در تاریخ اسلام بوده است و نقشی اساسی را در این راه ایفا کرده است. حقیقتاً می توان ادعا کرد که اوقاف منبع اصلی تغذیه و غنای کتابخانه های عمومی و بزرگ جهان اسلام بوده است و این مسأله بیشتر مرهون واقفان کتابخانه ها و پس از آن سایر افراد خیری بوده است که به تحول و پیشرفت کتابخانه های عمومی اهتمام فراوان داشته اند. [5] یحیی محمود ساعاتی (البته نه به طور خیلی مطمئن) نقل کرده است که: نخستین کتاب های وقفی را می توان در کتابخانه عبدالحکم جحمی که وی آن را در قرن اول هجری در مکه مکرمه تأسیس نموده، جست و جو کرد. [6] وقف مصاحف برای عموم مسلمانان، از نخستین قدم هایی است که در راه وقف کتاب و تشکیل کتابخانه برداشته شده است. مورخان اسلامی تصریح کرده اند که خلیفه سوم، عثمان بن عفان، پس از همگون ساختن رسم الخط مصاحف در سال 30 هجری چهار یا شش نسخه از قرآن را برای چهار یا شش مسجد بزرگ در سرزمین های اسلامی فرستاد که آن ها را در آن مساجد قرار دهند تا مورد استفاده مسلمانان قرار گیرد. اسحاق بن مدار ابوعمر و شیبانی (متوفی 206 ق.) بیش از هشتاد نسخه از قرآن را که به خط خود نگاشته بود، یکی پس از دیگری، به مساجد کوفه سپرد. با اینکه در منابع تاریخی تصریح نکرده اند، اما گویا سپردن قرآن ها به مساجد در این دو مورد، تحت عنوان وقف، صورت گرفته است. در برخی از موارد هم صراحتاً به وقف مصاحف اشاره شده است از جمله: مفضل بن محمد ضبی (متوفی 208 ق.) که مصاحف مختلف را می نوشت و سپس آن ها را به مساجد وقف می کرد. و همگامی که از وی در این مورد پرسش می شود، می گوید: «با این کار، گناهانی را که با نوشتن مطالب مطایبه آمیز، مرتکب شده ام جبران

می‌نمایم.»

وقف مصاحف در زمان متوکل عباسی (متوفی 247 ق.) آن چنان اهمیت پیدا کرد که برای حفظ و نگهداری آن‌ها در برخی از مساجد، از جمله در مسجد عمرو، در قاهره نیاز به کتابدار احساس شد و قاضی حارث بن مسکین، شخصی را به عنوان «امین» و کتابدار مصاحف وقفی تعیین و منصوب کرد. به این ترتیب، وقف مصاحف تثبیت شد و مسلمانان در سراسر سرزمین های اسلامی، اقدام به عمل خیر وقف مصاحف در مساجد کردند و در نتیجه زمینه تشکیل نخستین کتابخانه های عمومی را در مساجد پدید آوردند. از آن تاریخ به بعد این سنت حسنه بین مسلمانان رایج گردید و برای استفاده نمازگزاران و کسانی که در مساجد بیتوته می‌کردند و به نیایش و یا به آموختن مسائل اسلامی می‌پرداختند، قرآن‌ها و تفاسیر را وقف بر مساجد می‌ساختند. از این رو به عقیده بسیاری از اهل فن، کتابخانه های مساجد اسلامی، در حقیقت نخستین کتابخانه های عمومی جهان اسلام به شمار می‌روند. پیدایش این نوع کتابخانه‌ها در مساجد، از نیاز آموزشی و تربیتی مسلمانان سرچشمه می‌گرفت و مسلمانان زمانی شروع به تأسیس آن‌ها نمودند که مساجد به عنوان پایگاه های تعلیم و تربیت مورد استفاده قرار می‌گرفتند و طبیعی است که هیچ آموزشی بدون کتاب نمی‌توانست صورت پذیرد.<sup>[7]</sup> اولین نسخه نفیس و منحصر به فرد خطی، قرآن وقفی علی بن سیمجور است که در سال 383 هجری قمری به کتابخانه مبارکه آستان قدس وقف گردیده است. درباره واقفین قرآن بر آستان حضرت رضا (علیه السلام)، مرحوم تقی بینش در مقدمه فرهنگ لغات قرآن می‌نویسد: «وقف قرآن بر مزارها و بقاع متبرکه از روزگار قدیم، حکم سنتی مقدس را داشته و به قصد قربت و ثواب صورت می‌گرفته است. واقفین قرآن از هر طبقه و صنفی که بودند می‌خواستند با تقدیم نسخه ای که اغلب به ارث در خاندان آن‌ها دست بدست می‌گشته و با صرف هزینه بسیار که لازمه تهیه نسخه های خطی در روزگار قدیم بوده است، تهیه می‌شد، در ثوابی که از خواندن قرآن نصیب آیندگان می‌شده است، شریک و سهیم باشند و از این راه به آرامش ابدی و آسایش روحی بیشتری برسند و گاهی هم بدین وسیله سیئات اعمال گذشته خود را جبران کنند».<sup>[8]</sup>

### آراء فقهای اسلام در مورد وقف مصاحف و کتب

بدون تردید کتاب و کتابخانه از عوامل اصلی نهضت فرهنگی و گسترش تعلیم و معارف اسلامی بوده و هست و غالباً کتابخانه‌هایی که در گذشته تأسیس می‌شد از راه وقف بوده است فلذا تاثیر وقف بر کتاب و کتابخانه امری واضح و مبرهن است.<sup>[9]</sup> برخی از فقها و علمای اسلامی وقف مصاحف و کتب را در آغاز به آسانی نمی‌پذیرفتند و معتقد بودند که این مسأله با شرایط و مقررات وقف سازگار نیست. به نظر آنان وقف کتاب با اصل دائمی بودن استفاده از اموال وقفی مخالفت دارد، چون کتاب‌ها به دلایلی مانند: گم شدن، پاره شدن و خراب شدن همیشه در معرض تلف و نابودی هستند، از این رو وقف آن‌ها قابل اجرا نیست. این نظریه که مبتنی بر آرای ابوحنیفه است بر رأی دیگری از او استوار شده است که وقف اموال منقول را مجاز نمی‌دانست. حسن بن زیاد (متوفی 204 ق.) به نقل از ابوحنیفه نوشته است که: قرآن‌ها (مصاحف) را می‌توان برای ابد جهت استفاده ساکنان اماکن مذهبی مکه و یا جاهای دیگر و یا برای مسافران و فقرا وقف نمود اما اگر روزی واقف خواست، می‌تواند وقف خود را پس بگیرد، و وارثان او نیز می‌توانند همین کار را انجام دهند. بنابراین نظریه، مصاحف را می‌توان وقف نمود، اما نه برای همیشه و تا ابد، زیرا این کار کاملاً به نظر و تمایل واقف و ورث او بستگی دارد. البته این نظریه ابوحنیفه مربوط است به دورانی که هنوز کتابخانه های عمومی به معنای واقعی کلمه شکل نگرفته و به وجود نیامده بودند و فقط چند قرآن وقفی آن هم به صورت پراکنده وجود داشت. فقهای سایر مذاهب اسلامی مانند مالک بن انس (متوفی 179 ق.)، محمد بن ادریس شافعی (متوفی 204 ق.) و احمد بن حنبل (متوفی 241 ق.) وقف کلیه

اشياء قابل استفاده و غیرمصرفی را که فروش آنها اجازه داده شد و کتاب نیز جزء آنها است، جایز شمردند. در مذهب تشیع، وقف مصاحف و کتب از همان آغاز جایز شمرده شد، زیرا اصل و معنای «تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه» در آن جاری و محقق است.<sup>[10]</sup> یحیی محمود ساعتی از عبدالله جبوری نقل کرده است که علاقه علمای اسلام به فراگیری علم، موجب شد تا آن دسته از فقها که وقف اشیای منقول را جایز نمی دانستند، وقف کتاب را از این اصل کلی استثنا کنند.<sup>[11]</sup>

## انگیزه های وقف کتاب

وقف به عنوان صدقه جاریه، در مفهوم عام خود، ریشه در اعماق تاریخ دارد و میان تمامی ملت ها و ادیان و مذاهب، ساری و جاری بوده است.<sup>[12]</sup> هرچند در قرآن کریم آیه های خاص درباره ی وقف نیامده است ولی میتوان وقف را یکی از مصادیق بارز خیر و عمل صالح دانست که مبنی بر قرآن و تبعیت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه معصومین (علیهم السلام) است، از این رو موقوفات در جامع ای اسلامی به صورت بسیار متنوعی دیده میشود.<sup>[13]</sup> وقف کتاب، به عنوان یک امر خیر، در بردارنده اجر و پاداش اخروی است که برای امور خیریه مذهبی به کار می رود. به این ترتیب انجام این کار به نام و برای سعادت اخروی شخص دیگری هم ممکن است.<sup>[14]</sup> العش<sup>[15]</sup> معتقد است وقف تنها عنصر حقوقی و معمولی است که در تأسیس کتابخانه های عمومی عربی نقش اساسی داشته و خدمات مربوط به کتاب را در آنها تداوم بخشیده است. در ادامه بحث به نمونه های از انگیزه های وقف کتاب اشاره می کنیم. الناصر خلیفه عباسی، ضمن چندین امر خیر، پانصد جلد کتاب را در سال 615 هـ. / 1218 م. به یاد و برای آمرزش روح مولی (بنده آزاد شده) خود، ابوالیمن نجاح بن عبدالله حبشی، نجم الدین، وقف کرد.<sup>[16]</sup> معمول چنین است که واقف از استفاده کنندگان از وقف، برای آمرزش روح خود، پاداشی معنوی نیز طلب کند. به عنوان مثال ابن البزری شرط کرده است که هر امانت گیرنده کتاب، یک بار سوره نخست قرآن و سه بار نیز سوره اخلاص را قرائت کرده و ثواب آن را نثار روح واقف و والدین او کند. اما محمدبن قیوام حنفی (متوفی در حدود سال 838 هـ. / 1434 م)، از استفاده کننده کتابهای وقفی خود خواسته است که «برای واقف، والدین او و نیز برای همه مسلمانان [از خداوند] طلب بخشایش کند».<sup>[17]</sup> اما علاوه بر توسل جستن به این پاداش ها از سوی افراد متقی و پرهیزکار، نفعی عینی تر نیز بر وقف کتاب ها مترتب است و آن ماندگار شدن خاطره واقف و ماندن نامی نیک از اوست، به طوری که در بعضی شرایط، اعمال بد او را نیز جبران می کند.<sup>[18]</sup> وقف و صدقه جاری در اسلام آن قدر مهم است که اهل بیت عصمت و طهارت در این جهت نیز اسوه دیگران بوده و هستند و رهنمود آن ذوات قدسی در اهتمام به وقف آن است که این صدقه جاری را همتای مصحف علمی و ولد صالح قرار داده و آن را در ردیف میراث ماندگار و فخر آور میدانند.<sup>[19]</sup>

## انواع وقف کتاب

با توجه به مطالعات و جستجوهای که در بسیاری از متون وقفنامه های کتب به عمل آمده، وقف کتاب در جامعه اسلامی از دیرباز، به اعتبار استفاده کنندگان (موقوف علیهم) به انواع مختلف و اقسام گوناگونی تقسیم شده که تفصیل هر یک از آنها به شرح ذیل است:

## وقف خاص

در این نوع وقف واقفان بنا به انگیزه های خاص، کتاب ها و مجموعه هایی را که در طول زندگی گردآوری می کردند بر خود یا اولاد یا افراد خانواده خود وقف می کرده اند. گاهی هم آنها را بر یک یا چند نفر از علما و فقها و طلاب علوم دینی وقف می نموده اند. به همین دلیل این نوع وقف را، وقف شخصی، وقف اولاد، وقف خانوادگی و اهلی نیز می نامند.<sup>[20]</sup>

## وقف نیمه عمومی (شبه عام)

نوعی دیگر از وقف کتاب است که گستره بیشتری از وقف خاص داشته و از همان آغاز به دو شکل انجام می گرفته است:

کوقف بر طبقه و گروهی خاص کوقف بر یک مکان خاص

## وقف بر طبقه و گروهی خاص

گاهی واقفان به دلیل احترامی که برای فقها، محدثان، طلاب علوم دینی، پزشکان و یا پیروان و علمای مذهب خاصی قائل بودند، کتابهای خود را برای استفاده یکی از این طبقات و گروهها وقف می کردند.<sup>[21]</sup>

## وقف بر یک مکان خاص

این نوع وقف در تاریخ اسلام و در میان مسلمانان رواج بسیار داشته و از اهمیت فراوانی برخوردار بوده است؛ چنان که می بینیم واقفان، کتابهای خود را وقف بر مساجد، مدارس، مشاهد مشرفه، خانقاهها، رباطها و آرامگاههای خاصی کرده اند. وقف بر این مکانها برای استفاده کنندگان مستقیم و غیرمستقیم از آنها بوده است. در برخی از وقفنامه ها قید شده که فقط افرادی که در آنجا هستند یا بر آنجا وارد می شوند و یا گروه خاصی می توانند از آن کتابها استفاده کنند، اما در این نوع موقوفات نیز عملاً حد و مرزی وجود نداشته است.<sup>[22]</sup>

## وقف کتاب بر مساجد

مساجد در جهان اسلام نقش بسیار مهم و حساسی در پیشرفت علم و فرهنگ و تمدن اسلامی و تعلیم و تربیت مسلمانان داشته اند از این رو از همان آغاز، مسلمانان کوشیده اند که در کنار مسائل عبادی و نیایش به امر تعلیم و تربیت و بازگویی احکام و دستورات اسلام و قرآن نیز اهمیت قائل شوند و در هر یک از مساجد مهم صدر اسلام کتابخانه هایی نیز تأسیس کنند و اغراق نیست اگر گفته شود که نخستین موقوفه های کتاب در مساجد پی ریزی شد و مساجد بزرگ مکه، مدینه، دمشق، بغداد، قاهره، مرو، نیشابور، قرطبه، طلیطله، زیتونه در تونس و دیگر جوامع اسلامی در شهرهای مهم جهان اسلام هر یک برای خود کتابخانه های مهمی داشته اند و نمازگزاران و دیگر کسانی که به این مساجد رفت و آمد داشته اند و به ویژه علما، فقها و محدثان از آنها استفاده می کرده اند.<sup>[23]</sup> تا قرن دوم هجری، فقها و علما، مصحفها را نسخ و یا استنساخ یا رونویسی می نمودند و برای تقرب به خداوند و نیز پیروی از خلیفه سوم (عثمان) که چهار یا شش نسخه از مصاحف را نوشته و به شهرها می فرستاد، آنها را در مساجد قرار می دادند. در کتب تاریخ آمده است که ابو عمر و شیبانی، هشت مصحف را رونویسی کردند و آنها را در مساجد کوفه قرار دادند. سیوطی نیز حکایت کرده که مفضل ضیی که در نحو، شعر، غریب و ایام الناس خبره بوده، مصحفها را می نوشته و آنها را در مساجد قرار می داده است. این دو دانشمند بزرگ و فقهای دیگر، مصاحف را به جهت کسب رضایت الهی به مساجد می سپردند بدون اینکه از این کار با الفاظی که بیانگر صیغه وقف باشد یاد کرده باشند. هنگامی که حرمت تألیف در قرن دوم آغاز شد و کتب تفسیر، فقه، ادبیات، لغت و غیره تألیف یافتند پاره ای از دانشمندان، این دست کتابها را به مانند مصاحف در مساجد قرار می دادند تا دانش پژوهان از آن بهره مند شوند.<sup>[24]</sup>

## وقف کتاب بر مدارس

مدارس اسلامی به عنوان کانونهای اصلی و آموزش و تربیت، پس از مساجد، در جهان اسلام از اعتبار و اهمیت فوق العاده ای برخوردار بوده‌اند، از این رو مسلمانان در تأسیس و ساخت مدارس کوشش فراوانی داشته‌اند و بسیاری از این مدارس شهرت فراوانی در تاریخ کسب کرده‌اند.<sup>[25]</sup> بنابر شواهد موجود، مدرسه بدون کتابخانه نبوده است. اما این که کتاب‌های لازم از کجا تأمین می‌شد، موضوع جالبی است که مستلزم توجه است. کسی که مدرسه ای را بنا می‌کرد و سعی می‌کرد حتی الامکان وسایل رفاه محصلین و حتی مدد معاشی برای آنان در نظر بگیرد، بی معنی است اگر گمان کنیم هیچ کتابی برای مدرسه تهیه نکرده باشد. همچنین بسیاری از افرادی که خود قادر به ساخت مدرسه نبودند کتاب‌هایی را بر مدارس موجود وقف می‌کردند. منابع تاریخی نیز خبر می‌دهند که گاه پادشاهان کتاب‌هایی را به کتابخانه مدرسه و یا اماکن زیارتی اختصاص می‌دادند. در برخی از وقفنامه های مدارس، فهرستی از کتاب‌های وقف شده وجود دارد که بیشتر در ظهر آن یا در حاشیه وقف نامه نوشته شده است. تعدادی وقف نامه خاص کتاب نیز در دست است که جدای از وقفنامه های مدارس می‌باشند و بیشتر شامل متنی است که بر وقفیت کتاب دلالت دارد و در اول یا آخر کتاب‌های وقفی نوشته شده است. مواردی نیز از وقف بر استنساخ کتب در دست است که گاه شرایط استفاده از این کتاب‌ها را نیز به تفصیل بیان کرده‌اند. دو نمونه جالب از این اسناد به کوشش آقای رضا مختاری در مجله میراث جاویدان به چاپ رسیده است: یکی مربوط به وقف نامه کتاب‌های مدرسه چهارباغ اصفهان است و دیگری مربوط به کتاب‌هایی است که از محل درآمد حمام نقش جهان اصفهان استنساخ شده‌اند.<sup>[26]</sup> همچنین برخی از واقفین مقداری از درآمد حاصل از موقوفات خود را به این مهم اختصاص می‌دادند. حاج محمد ابراهیم یوزباشی در وقف نامه خود ذکر کرده که آن چه از مصارف موقوفه باقی بماند، «کتب احادیث و تفاسیر و علوم دینی و قرآن مجید و صحیفه کامله استکتاب نمایند» سپس برای نوع استفاده از این کتاب‌ها نیز مقرراتی را وضع کرده است به این ترتیب که کتاب‌های قرآن و صحیفه را به هر کسی که صلاحیت دارد هدیه دهند و از او التماس کنند که برای واقف طلب آموزش و دعای خیر کند. نکته قابل توجه در این گونه وقف نامه‌ها آن است که تمامی اسناد موجود حاکی از وقف بر کتب مذهبی هستند. چرا که از این راه واقف می‌تواند امیدی به کسب ثواب اخروی داشته باشد. باید این نکته نیز گفته شود که استفاده از این کتاب‌ها شرایط و ضوابط خاصی داشتند که بعضاً در وقفنامه های مربوطه آورده شده است. مسأله لزوم حفاظت از کتاب هم موردی بود که از نظر برخی واقفان پنهان نمانده است.<sup>[27]</sup> همچنین در مدارس بزرگ که شخص خاصی به عنوان کتابدار مسؤولیت کتابخانه را برعهده داشت، حق الزحمه ای برای او در نظر گرفته می‌شد که در برخی وقفنامه ها به آن اشاره شده است. به عنوان نمونه در وقف نامه مدرسه چهارباغ، شاه سلطان حسین قید کرده است که به شخصی که متولی این امر در نظر می‌گیرند سالانه هفت تومان پرداخت شود. در آخر وقف نامه های کتاب نیز مانند سایر وقفنامه ها، خرید و فروش و رهن و بخشیدن آن را ممنوع کرده‌اند و تغییر دهنده وقف را گرفتار به لعنت الهی و نفرین معصومین کرده‌اند، که شاید این، نوعی ضمانت اجرایی برای موقوفه را به دنبال داشت.<sup>[28]</sup> وقف کتاب شاید رایج‌ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه های مربوط به آن، آگاهیهای تاریخی بسیاری حاصل می‌شود، و نشر آن‌ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد. از جمله این وقفنامه ها، وقفنامه کتابهای مدرسه چهارباغ اصفهان است که امروزه به مدرسه حضرت امام صادق علیه السلام تغییر نام یافته است. این وقفنامه به سال 1120 ه.ق. پس از تکمیل بنای مدرسه، انشا شده و واقف آن شاه سلطان حسین صفوی است.<sup>[29]</sup> وقفنامه کتابهای مدرسه چهارباغ در اصل بدین منظور انشا شده که روی هر یک از کتب وقفی آنجا نوشته شود. ولی متأسفانه همه یا اغلب آن کتاب‌ها از بین رفته است و عجالتاً نگارنده به یاد ندارد که کتابی از موقوفات مدرسه چهارباغ را دیده باشد. این وقفنامه به طور

مجزاً در چهار برگ نوشته شده و در کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی، قدس سرّه الشریف، به شماره 9607 نگهداری می شود و در فهرست آن کتابخانه<sup>[30]</sup> معرفی شده است.<sup>[31]</sup>

### وقف کتاب بر مشاهد مشرفه

یکی دیگر از مکانهایی که بسیار مورد توجه و علاقه مسلمانان بوده و کتابها و مجموعه های فراوانی بر آنها وقف شده، مشاهده مشرفه، آستانه های امامزادگان و آرامگاههای بزرگان اسلام بوده است. که در ادامه مبحثی به آن اختصاص خواهد یافت.

### وقف کتاب بر اماکن مذهبی

حسینیه ها، خانقاه ها، زاویه ها و رباطها نیز دارای کتابخانه ها و مجموعه هایی بوده اند که از راه وقف به وجود آمده اند.<sup>[32]</sup>

### وقف عمومی

وقف عمومی کتاب چنان که از وقفنامه های مربوط به آن به دست می آید به دو شکل به این شرح انجام می گرفته است: <وقف بر طالبان علم > وقف بر جمیع مسلمانان

### وقف بر طالبان علم

بیشتر وقفنامه هایی که عبارت «وقف لطلبه العلم» در آن مندرج است، ناظر بر این نوع از وقف کتاب بوده و تمامی طالبان علم در هر سطح و پایه علمی را در نظر دارد. چون این امکان وجود داشته که برخی از این عبارت سوء استفاده کنند و آن را محدود به عده ای خاص و معین از اهل علم نمایند، برخی از واقفان برای رفع این شبهه گفته اند: وقف بر هر طالب علمی است که جویای دانش باشد.<sup>[33]</sup>

### وقف بر جمیع مسلمانان

در این نوع از وقف تنها قیدی که بر عمومیت وقف خورده است مسلمان بودن است که البته در عمل دقیقاً این قید رعایت نمی شده و عموم مسلمانان و غیر مسلمانان به ویژه اهل کتاب می توانسته اند بدون امتیاز از کتابهای وقفی استفاده کنند. به این معنا که هر شخصی که مایل و راغب به مطالعه بوده از آن کتابخانه ها و کتابها استفاده می کرده است.<sup>[34]</sup> همه انواع و اشکال وقف که پیش از این به آن اشاره کردیم سرانجام به این وقف منتهی می شوند و عملاً به صورت وقف عام بر جمیع مسلمانان در می آیند.<sup>[35]</sup>

### نمونه هایی از وقف کتاب به انواع کتابخانه ها

- کتابخانه آستان قدس رضوی
- آستانه حضرت معصومه سلام الله علیها
- آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام
- آستانه امام موسی بن جعفر علیه السلام
- کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی رحمت الله علیه
- کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز

## کتابخانه آستان قدس رضوی

کتابخانه آستان قدس رضوی از قدیمی ترین و نفیس ترین کتابخانه های اسلامی است که تاریخ شکل گیری و تشکیل آن را می توان به بعد از شهادت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (علیه السلام) نسبت داد آن زمانی که شیعیان مخلص با عشق به اسلام و گرایش به اهل بیت (علیهم السلام) از اطراف و اکناف خراسان و سایر شهرها و بلاد اسلامی به سوی این مرکز سرازیر شدند و آن جا را مرکز مدنیت و کانون اسلام و علم و ادب گردانیدند. در این میان، زائرین و مومنان، گرانبهارترین اشیاء و کتاب ها و قرآنهای نفیس خود را وقف این روضه منوره می نمودند تا همگان از آن بهره مند گردند و ذخیره ای برای آخرت آن ها گردد. چنانچه اولین قرآن وقفی، در سال 327 ق. به وسیله «کشواد بن املاس» و بعد در سال 381 ق. به وسیله «بوعلی سیمجور» امیر خراسان و در سال 393 ق توسط «ابن کثیر» وزیر دیوان عرض مسعود غزنوی و در سال 421 ق. توسط ابوعلی حسوله تقدیم آستانه مبارکه گردید. در سده نهم هجری، سال 861، در وقفنامه ای مرقوم در ظهر تفسیر ابوالفتح رازی، محفوظ در مخزن خطی کتابخانه چنین آمده است: «چون کتابخانه مبارکه رضویه دارای همه قسم کتاب بود ولی کتاب تفسیری که عامه مردم از آن بهره مند گردند، نداشت لذا من نسخه کتاب تفسیر ابوالفتح را به انضمام چند جلد کتاب دیگر وقف نموده به تاریخ سنه 961 ق.» که نشان دهنده این است که کتابخانه مقدسه رضوی در آن سال دایر و مشغول ارائه خدمات به محققین و فعالیت فرهنگی بوده است. در دوره سلطنت میرزا شاهرخ تیموری (850-807 ق) که به مساجد و مدارس توجه بیشتری شد، کتابخانه آستانه اهمیت بیشتری پیدا کرد. و بر تعداد مصاحف و کتابهای مذهبی و علمی آن افزوده شد، عنوان دادن خزانه الکتب به کتابخانه رضوی در وقفنامه کتاب «غایه الوصول» علامه حلی دلیل بر رونق کتابخانه در آن زمان بوده است. در سال 998 هجری قمری و اوایل سده 11، خراسان (مشهدالرضا) دچار انقلابات خونین و مبتلا به غائله اوزبکیه شد. کتابخانه حضرت به غارت برده شد و چون «خزف ریزه ای بی بها به یکدیگر می فروختند». این رویداد تاریخی نیز ثابت می دارد که کتابخانه مقدسه از کتابخانه های مهم بوده است. پس از این تاراج و آمدن شاه عباس صفوی به خراسان در سال 1009 ق. باقیمانده کتاب ها و مصاحف و آنچه از قرآن ها و کتابهای نفیس و منحصر به فرد باقی مانده بود به صورت کتابخانه محفوظ داشتند و بعضی از کتابهای به تاراج رفته را از هندوستان برگرداندند و قرآنهای نفیس منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام) بر پوست آهو و با وقفنامه به خط شیخ بهایی از نتایج این سفر و توجه و حمایت مذهبی صفویه از کتابخانه مبارکه می باشد. در دوره افشاریه به خاطر جنگ و نبردهای پی در پی، دفع افاغنه و لشکرکشی به هند و غیره تمام ثروت و اندوخته کشور صرف تهیه سلاحهای جنگی می شد و دیگر آن حمایت قبلی وجود نداشت اما باز هم تعداد زیادی کتاب در سال 1145 ق، به وسیله نادرشاه وقف کتابخانه مبارکه رضویه شد. در دوره قاجاریه سیاست دوره صفویه دنبال شد و کتابخانه و روضه منوره رضویه مورد توجه و حمایت قرار گرفت. به ویژه در زمان نیابت تولیت میرزا موسی خان قائم مقام، رو به توسعه و گسترش بوده و کثیری از کتاب ها و قرآنهای نفیس در این عصر به کتابخانه وقف و اهداء شده است.<sup>[36]</sup> شاید بتوان گفت بیشترین کتاب و کتابخانه وقفی در تاریخ به ویژه تاریخ ایران باشد.

## آستانه حضرت معصومه (س)

آستانه حضرت معصومه (علیها السلام) دومین آستانه مهمی است که همیشه مورد عنایت شیعیان و علما بوده است و از برخی از وقفنامه های موجود در آن آستانه استنباط می شود که در این آستانه از قرن پنجم و ششم هجری کتابخانه ای وجود داشته است؛ از جمله در وقفنامه مورخ رمضان 594 هجری قمری که در داخل چهار مجلد از مصحف شریف ثبت شده و دارای صندوقچه ای نیز بوده است.<sup>[37]</sup> در وقفنامه ای شاه عباس کبیر، تعداد 110 جلد کتاب بر این

آستانه و بر مدرسه فیضیه قم، وقف کرده است که از آن مجموعه اکنون جز چند جلد چیزی باقی نیست. همچنین براساس وقفنامه مورخ یونت ثیل 1064 قمری، میرمحمد هاشم گیلانی، 75 جلد کتاب بر آستانه مقدسه حضرت معصومه (علیها السلام) و بر مدرسه آستانه (فیضیه) وقف نموده است. اکنون سه نسخه از این موقوفه باقی مانده است.<sup>[38]</sup>

### آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)

آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی در شهر ری نیز از دیرباز دارای کتابخانه ای بوده که تدریجاً به همت نیکوکاران و واقفان در آن گرد آمده است. چنان که آستانه شاه چراغ در شیراز و آستانه های دیگر امامزادگان در ایران و عراق دارای کتابخانه های موقوفه ای بوده اند و برخی از آن ها اکنون نیز از کتابخانه های معتبری برخوردار هستند و هزاران جلد کتاب موقوفه را در خود جای داده اند.

### آستانه امام موسی بن جعفر (ع)

آستانه امام موسی بن جعفر (علیه السلام) در کاظمین نیز از کتابخانه مهمی بهره مند بوده و افراد بسیاری از علماء، فقها و دوستداران خاندان نبوت و امامت توجه بسیاری به آن داشته اند و کتابهای بسیار و قرآنهای فراوانی بر آن آستانه مقدسه وقف کرده اند، از جمله علی بن علی بن روزبهان ابوالمظفر کاتب بغدادی وزیر (متوفی به سال 601 ه.ق.) آثار بسیاری به خط خود و مجموعه ای ارزنده از کتب را بر این آستانه وقف نموده است.<sup>[39]</sup>

### کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی

کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی را باید یکی از کتابخانه های کهن ایران دانست که بخش مهمی از کتب و اسناد آن امروزه در دست ماست. آستانه شیخ صفی در زمان شاه عباس صفوی با اهدای تعداد زیادی کتابهای فارسی و دیوانهای اشعار، به کتابخانه ای بی نظیر، و با اهدای مقادیر طلا و نقره و مجموعه ای از جواهرات، اشیای زینتی و 1221 ظرف چینی، عملاً به موزه ای ارزشمند تبدیل شد.<sup>[40]</sup>

### کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز

کتابخانه تبریز به عنوان یکی از قدیمی ترین کتابخانه های عصر حاضر کشور، به دنبال وقف مجموعه بی نظیر کتابخانه شخصی دو تن از فرهیختگان خیر تبریز به نامهای حاج حسین و حاج محمد نخجوانی به سال 1335 ه.ش. تاسیس یافت.

### نقش وقف در حفظ کتابهای خطی

در تمدن اسلامی، وقف سنتی رایج و پسندیده بوده و نمونه های بسیاری از وقف کتاب به کتابخانه ها، مدارس، مساجد و جویندگان علم و دانش در متون، مورد اشاره قرار گرفته است. به جز وقف، هدیه کتاب میان دربار شاهان و شاهزادگان نیز مرسوم بوده است. به ویژه در سده های 9 و 10 ق. که تولید و استنساخ نسخه های نفیس و گران قیمت رونق داشت و کتاب به عنوان تحفه ای ارزشمند میان دربارهای مختلف رد و بدل می شد. ماجرای هدیه فرستادن نسخه ای از کلیات عبدالرحمان جامی (890-817 ق.) از جانب امیر علیشیرنویسی (906-844 ق.) به دربار سلطان یعقوب آق قویونلو (920-884 ق.) و اشتباه کمال الدین حسین ابیوردی (920-؟ ق.) در بردن کتاب - که موجب برکناری وی گردید - حکایت از اهمیت اهدای کتاب در آن دوره دارد.<sup>[41]</sup> در کتابخانه های امروزی از اهدای کتاب، به منظور صرفه جویی در بودجه، استقبال می شود و در برخی کتابخانه ها بخش قابل توجهی از منابع را هدایا تشکیل می دهند.

بیشتر کتابخانه‌ها دارای مجموعه های ویژه ای هستند که به نام اهداکننده آن نامگذاری می‌شوند.<sup>[42]</sup> مروری برتاریخچه اهدای کتاب مشخص می‌کند که اهدا کتاب بعد از رونق وقف کتاب شکل گرفته و متأثر از آن است.<sup>[43]</sup>

### تاثیر وقف بر اهدا کتاب

در تمدن اسلامی، وقف سنتی رایج و پسندیده بوده و نمونه های بسیاری از وقف کتاب به کتابخانه‌ها، مدارس، مساجد و جویندگان علم و دانش در متون، مورد اشاره قرار گرفته است. به جز وقف، هدیه کتاب میان دربار شاهان و شاهزادگان نیز مرسوم بوده است. به ویژه در سده های 9 و 10 ق. که تولید و استنساخ نسخه های نفیس و گران قیمت رونق داشت و کتاب به عنوان تحفه ای ارزشمند میان دربارهای مختلف رد و بدل می‌شد. ماجرای هدیه فرستادن نسخه ای از کلیات عبدالرحمان جامی (817-890 ق.) از جانب امیر علیشیرنویسی (844-906 ق.) به دربار سلطان یعقوب آق قویونلو (884-920 ق.) و اشتباه کمال الدین حسین ابیوردی (920-؟ ق.) در بردن کتاب - که موجب برکناری وی گردید- حکایت از اهمیت اهدای کتاب در آن دوره دارد.<sup>[44]</sup> در کتابخانه های امروزی از اهدای کتاب، به منظور صرفه جویی در بودجه، استقبال می‌شود و در برخی کتابخانه‌ها بخش قابل توجهی از منابع را هدایا تشکیل می‌دهند. بیشتر کتابخانه‌ها دارای مجموعه های ویژه ای هستند که به نام اهداکننده آن نامگذاری می‌شوند.<sup>[45]</sup> مروری برتاریخچه اهدای کتاب مشخص می‌کند که اهدا کتاب بعد از رونق وقف کتاب شکل گرفته و متأثر از آن است

### نتیجه گیری

وقف کتاب از همان صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و در زمره باقیات الصالحات به شمار می‌آمده که پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانی را برای واقف به همراه داشته است. هر یک از پیروان اسلام اعم از علماء، امراء و نیکوکاران و مومنین، به ویژه کتاب دوستان که به سرنوشت علمی و فرهنگی جامعه اسلامی علاقه داشتند، به اندازه توان خویش به این سنت حسنه، یعنی وقف کتاب اقدام می‌نمودند و به خاطر رضای پروردگار در راه حفظ آثار دانشمندان و رساندن آن به نسلهای آینده از هیچ تلاشی مضایقه نمی‌کردند. علاوه بر این که، این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده ای در پیدایش کتابخانه های گوناگون داشت، بیشتر کتابهای خطی اسلامی موجود در کتابخانه های جهان، نتیجه همین عمل خدایسندانه بوده است.<sup>[46]</sup> در گذشته وقف بیشتر از زمان حال رایج بود. اعتقادات مذهبی و راهنمایی‌های لازم مردم را به این کار تشویق می‌کرد.<sup>[47]</sup> با لحاظ این مسئله که اکثر نسخه های خطی در کتابخانه های شخصی علماء، اساتید و محققین می‌باشد و این‌ها نیز بر ارزش و جایگاه وقف در اسلام آگاه هستند و اعتقاد عمیق و راسخی به مسائل و دستورات اسلام دارند، لذا می‌توان در این خصوص زمینه سازی کرده و با استفاده از رسانه های جمعی و نشریاتی که خود متولی است به احیای این سنت حسنه اسلامی و تقویت آن همت گماشته و تمام توان و تلاش خویش را بکار گرفت.<sup>[48]</sup>

## نویسندگان

علی صادق زاده وایقان<sup>[49]</sup> اعظم رجبقلی نژاد ورجوی<sup>[50]</sup>

## منبع

فصلنامه میراث جاودان شماره های 79 و 80

## منابع

- [1] نظام زاده، 1381، ص 10.
- [2] همان، ص 5.
- [3] الدوری، 1385، ص 6.
- [4] روزنامه ایران زمین، 24 آبان 84، ص 20، مقاله احیای سنت اهدای کتاب در تبریز
- [5] رفیعی، 1373، ص 105-106.
- [6] وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، ص 428.
- [7] رفیعی، 1373، ص 105-106.
- [8] واقفین عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس رضوی، ص 8.
- [9] وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، ص 427.
- [10] رفیعی، 1373، ص 106.
- [11] وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، ص 427.
- [12] رفیعی، 1373، ص 104.
- [13] وقف نامه های قرآن و طبقات زنان واقف کتابخانه آستان قدس رضوی.
- [14] کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص 311.
- [15] همان، ص 310.
- [16] ابن کثیر، سال 613 به نقل از: احمدیه حلب. 1217 در: کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص 311.
- [17] کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص 311.
- [18] همان، ص 311.
- [19] وقف و صدقه جاری در قرآن، 1388.
- [20] رفیعی، 1373، ص 82.
- [21] همان، 83.
- [22] همان، ص 84.
- [23] همان، ص 84-85.
- [24] فصلنامه میراث جاودان، شماره 49، ص 119.
- [25] رفیعی، 1373، ص 86.
- [26] فصلنامه میراث جاودان، شماره 37، ص 38.
- [27] همان، ص 39.
- [28] همان.
- [29] فصلنامه میراث جاودان، شماره 13، ص 72.
- [30] ج 25، ص 7-8.
- [31] فصلنامه میراث جاودان، شماره 13، ص 73.
- [32] رفیعی، 1373، ص 88.
- [33] معجم الادباء، ج 7، ص 193-192.
- [34] دورالکتب العربیه العامه و شبه العامه ، ص 390، 394.
- [35] رفیعی، 1373، ص 90.
- [36] فاضل هاشمی، 1379، ص 10.
- [37] تربت پاکان، ج 1، ص 125-128.
- [38] تربت پاکان، ج 1، ص 150، 151.
- [39] کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی ، ص 211.
- [40] فهرست اسنادبقعه شیخ صفی الدین اردبیلی موجود در موزه ملی ، سازمان اوقاف ، کتابخانه ملی تبریز و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، ص 13 و 14.
- [41] آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)، ص 109.
- [42] نسخه های خطی و فهرست نگاری در ایران، ص 454.
- [43]
- [44] دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، ص 372.
- [45] هور (Hoare) نقل شده در: دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، ص 372.
- [46] بررسی سازماندهی و اطلاع رسانی نسخه های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز، ص 104.
- [47] آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)، ص 109.
- [48] بررسی سازماندهی و اطلاع رسانی نسخه های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز، ص 109-119.

[49]

[49] دکترای علم اطلاعات و دانش شناسی و مدیر گروه مخطوطات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

[50]

[50] دانشجوی دکترای علم اطلاعات و دانش شناسی و کارشناس سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

## منابع مقاله‌ها و مشارکت‌ها

نگاهی به وقف کتاب در اسلام و ایران و تاثیر آن بر حفظ نسخه های خطی و تقویت فرهنگ اهداء کتاب منبع: <https://wikikhair.org/fa/index.php?oldid=8334> همکاران: Wikikhair